

Juliane Brandt

Határátlépések, határvonások, rendi és személyre szóló helykijelölések az átformálódó rendi társadalomban

Egy, a 18. század végén Magyarországra érkezett idegen utazó példáján szeretném a társadalmi-kulturális határátlépések korabeli gyakorlatát vizsgálni. Ehhez hozzátartozik annak szemrevételezése is, hogy ki, hol és milyen határt von, mik az odatartozás, illetve oda nem tartozás kritériumai. Hogyan szemléli az utazó a helyi társadalmat, és milyen kritériumok alapján fogadja be az magába, illetve egyes társasági köreibe? Hol térnek el egymástól az utazó, illetve a helyiek elképzelései arról, hogy kinek szabad részt venni ezekben a társadalmi, társasági játékokban? Végül, a helyiek szerint hol és mikor lép át határt az idegen?

Gondolati háttér: *neuständische Gesellschaft* és *elegante Welt*

Gondolati háttérként a *neuständische Gesellschaft* (neorendi társadalom) és az *elegante Welt* modelljét lehet megjelölni. Mind a két megközelítés átmeneti viszonyokat, esetleg önálló formációt feltételez a rendi és polgári társadalom között, és mind a kettő a rendi helyzet által nyújtott részvételi jogok mellé, sőt fölé állítja a műveltségi kvalifikációt. Azaz a viselkedéskultúrára, a társadalomesztétikai normák ismeretére és alkalmazására helyezik át a hangsúlyt, magukra a performatív aktusokra, tehát a viselkedésformákra, az emberi kapcsolatok konkrét lebonyolítására.

A *neuständische Gesellschaft* a komplexebb modell. Az elgondolás a Koselleck és Brunner által vázolt „átmeneti társadalom” (*Übergangsgesellschaft*) megjelenési formáiból indul ki, amit Reinhardt Blänkner és munkatársai hipotetikusan saját formációként írnak le.¹ Ezzel hangsúlyozzák a különbséget mind a „rendi társadalom”, illetve az *altständische Gesellschaft* hagyományos modelljével, mind pedig a „gyárkorszak”-ként vagy „polgári kor”-ként megjelölt társadalmi jelenségekkel szemben. A *neuständische Gesellschaft* mindenesetre nem „csak” kulturálisan ragadja meg az emberi együttélés konstellációit (ami több, mint egy hagyományos kultúratörténeti,

¹ Blänkner–Paul 2009; Blänkner 2009. A modell vitájáról lásd továbbá: Tagungsbericht: Historikertag 2008.

szektoriális megközelítés), hanem gazdasági, politikai, a hatalom gyakorlását illető jelenségeket is magába foglal.² Összeurópai, sőt Európán túli összefonódási folyamatok eredménye. Egy állapot, amely a globális interakciók és cserefolyamatok, a hatalmi összefonódások (*Verflechtungen*) új fokát jelöli meg. A *neuständische Gesellschaft* mindezeknek a társadalom struktúráját is érintő velejárója.

A rendi határokat átlépő társasági formák csak egy – fontos – aspektusát adják e modellnek. A társasági formákhoz tartoznak továbbá az ízlés (*Geschmack*) és a műveltség (*Bildung*) vezéreszméi. Ezek alapján a nők is egyenjogú résztvevői, sőt fontos figurái lehetnek a rendek közti társasági életnek. Esztétikailag az elegancia kritériuma, sőt normája is előfordul mint összekötő momentum, de mellette az egyszerűség (*Schlichtheit*) szerepel mint olyan eszmény, amely a *Selbstbeschränkung* eszközével, saját maga igényeinek a korlátozásával, a kevésbé bőséges eszközökkel rendelkezőknek is megengedi a belépést a kommunikációs térbe. A jelenség még jobbára a késő felvilágosodáshoz kötődik. A sajtó és a nyilvános tér mellett (és helyett) a ház félnyilvánossága ennek a társasági életnek a fontos helye. Ez a nőknek is könnyebb cselekvési teret nyit, de a nyitott ház (*offenes Haus*) régebbi rendi modelljéhez is kapcsolódhat.

Kevésbé komplex, kevésbé társadalomtörténeti alapozottságú, inkább kultúrtörténeti megközelítésű az utóbbi években forgalomba került *elegante Welt* (elegáns világ) mint „társadalomesztétikai koncepció” és „az elitek orientációs modellje” a hosszú 19. század folyamán. Ez az orientációs modell 1800 körül alakul ki, az *honnêteté* (őszinteség) és a *taste* (ízés) korábbi vezéreszméi mellé lép, előbb kiegészíti ezeket, végül átveszi a helyüket. A 19. század második felében egyre inkább új, nemzeti keretű társadalomesztétikai eszmék fogalmazódnak meg ellene, amelyek előbb kihívásként jelennek meg vele szemben, majd leváltják. Az elegancia szcenáriója olyan lehetséges mintát koncipiált, illetve kínált, „amelyben az udvar és a város, a courtesy és urbanitás hagyományos szembeállítására megszűnni tűnt.”³ A származás, a rendi hovatartozás helyébe tehát az elegancia – egy műveltséget, fellépést, stílust, habitust magába foglaló képzettség – lépett.

A modellek itt annyiban fontosak, hogy bizonyos társadalmi változásoknak a feltételezésén túl, amelyeket a késő 18. század és az 1848-as európai forradalmak közötti időszakban lehet elhelyezni, s amelyek konkrétan a társasági érintkezés különböző tereire, specifikus formáira és ezeknek a változásaira terelik a figyelmet, magyarázattal szolgálnak arra, hogy az egyes társadalmakban egyidejűleg több változás zajlik, de egymást befolyásolva: közvetlen és közvetett kommuni-

² Blänkner–Paul 2009.

³ Ananieva 2016: 13. (Fordítás németből itt és másutt tőlem – J. B.)

kációs kapcsolatok és egyéb erősödő csereviszonyok révén is. Ezen belül azonban az egyes fejlődési dinamikák közti különbségekkel és fáziseltérésekkel, az egyes országokat tekintve specifikus, kvázi útfüggő sajátságokkal is számolhatunk.

Az eset

Az utazó a magyarországi történészek és néprajzkutatók számára nem ismeretlen Johann Centurius Hoffmann Graf von Hoffmannsegg. Az elemzésre kerülő események idején éppen 27 éves gróf Szászországából, a felső-luzsikai Rammenau-ból való.⁴ Rövid katonai pálya, majd a drezdai udvarban gyűjtött tapasztalatok után Lipcsében és Göttingenben végzett egyetemi tanulmányokat. Ezt követően növényeket, rovarokat és madarakat kutatni indult el Magyarországra.⁵ Egyáltalán nem dilettánsról vagy műkedvelő nemesemberről van szó. Később Portugália növényvilágát kutatta, dokumentálta, és vagyonát annak gazdagon illusztrált publikációjára, a *Flore portugaise ou description de toutes les plantes qui croissent naturellement en Portugal* című könyvsorozatra fordította.⁶ Emellett Dél-Amerikába is szervezett expedíciót. Gyűjteményének fontos része a berlini Természettudományi Múzeum gyűjteményébe került.

Úti beszámolója, amely eredetileg a nővérének szóló levelekből állt össze, 1800-ban nyomtatásban is megjelent, bár hozzájárulása nélkül, sőt inkább tetszése ellenére.⁷ 1887-ben Berkeszi István adta ki magyar fordításban.⁸ Berkeszi azonban kihagyta a nem magyarországi részek leírásait, valamint az út elejét, ráadásul többször összefoglalt szövegrészeket, kihagyott részleteket, néha félre is értett bizonyos kifejezéseket. Fordításában nyilván az eseményekre, a történésekre, a gróf által láttotakra koncentrált, nem pedig az emberi kapcsolatok apró részleteire, amelyek számára néha talán felesleges információknak is tűnhettek.

Éppen 1793-et írunk, amikor június elején elindul az utazó, vadász és szolgáló kíséretében, talán még egyéb személyzettel is. Ez év januárjában végezték

⁴ Lásd újabban: Poór 1994.

⁵ Hálával tartozom Carsten Eckert berlini tudománytörténésznek, aki 2016-ban egy sor régebbi, Hoffmannseggre vonatkozó kiadványt bocsátott rendelkezésemre, amelyek korábban elkerülték a figyelmemet. Életrajzi összefoglalások: Kneschke 1863: 414.; Lichtenstein 1856: 32–34.; R. 1850. Korábbi, német nyelvű összefoglalásban lásd: Brandt 2010.

⁶ Hoffmannsegg–Link 1809–1920. Tanulmányairól, kutatásairól részletesebben: Eckert 2010, 2013; Hermannstädter 2002: különösen 26–29.; List 2000. (Itt továbbiak is a kutató szétszórta írásbeli hagyatékáról is.)

⁷ Hoffmannsegg 1800.

⁸ Hoffmannsegg 1887.

ki a francia királyt, Európa koalíciós háborúba keveredett. Hoffmannsegg „Dr. Wallo” néven polgári rendű tudósnek állította be magát. Ráadásul Bécsben nem folyamodott papírokért a magyar kancelláriához. Július 21-én Baranya megyében ellenőrizték őt, s mivel nem rendelkezett szabályos bécsi úti okmánnyal, hovatartozását tisztázandó, Pécsre, a megyeszékhelyre vitték. Később Pécssett a helyi nemesség befogadta, amiről leveleiben részletesen beszámolt.

Határátlépések, átfedések, értelmezések

Az utazás olyasvalamivel kezdődött, ami ma a legalitás határainak áthágását jelentené. Hoffmannsegg nem saját néven és ezzel együtt sajátjától eltérő rendi identitással is utazott. Saját magának állított ki útlevelet mint szolgálatában álló alkalmazottjának. Erről a porosz–cseh határ átlépése kapcsán ír, amivel ugyanakkor a kor hangulatát is illusztrálja:

„Nem hittem volna, hogy oly hamar lesz szükségem principális uram, Hoffmannsegg gróf uram latin tanúsítványára (*Attestat*), amiben, ahogy tudod, a Dr. Wallo nevet vettem fel és annak saját magam utazási bizonyítványt (*Reiseattestat*) állítottam ki; hiszen enélkül kétségkívül visszafordítottak volna a határon. A leghitelesebb útlevelek (*Pässe*) nélkül semmilyen utazót nem engednek be az országba, [...] de mivel, tudod, hogy az útlevelem annyira autentikus, amennyire csak lehet, a vámós úr, miután pontosan átolvasta és engemet szóban is kikérdezett, elég barátságos volt, egy cédulán érkezésemet és gyanútól való mentességet is igazolta, ami az útlevél mellett arra van hivatva, hogy a jövőben is biztosítson engemet, hiszen figyelmeztetett, még többször is meg fognak állítani. Ezek a szigorú parancsok mind a franciák miatt vannak, akik a sötétben ólálkodnak, és legerősebb csempészáruként saját magukat akarják az országba juttatni, hogy zavart keltsenek. Elbeszélgetve a vámós úrral, elpanaszoltam neki gróf uram szeszélyét, aki engem úgy hajszol az Appenninekre vagy a Kaukázusba, mintha csak a konyhakertbe mennék, hogy összemáskáljak neki garmadával öreg dúmadarat vagy pár csokor zöldfűvet és teát. Ő viszont nagyon jól találta el, hogy mind ez ennek az úrnak hatalmas pénzbe fog kerülni. »Hát, viszont, ha megvan neki!« »A fogadó helyiséget díszíti ki vele.«”⁹

⁹ Hoffmannsegg 1800: 18–20. (Ford.: J. B.) E részlet Berkeszi kiadásában nem szerepel.

Nyilván nagyon élvezte a helyzetet. A legalitás határát lépte át? Vagy eljárása – a korban megszokott – „inkognitót” jelentett, és ezzel valami mást, mégpedig a nemes embernek járó jog használatát? Az utazó maga egyébként, ahogy láttuk, nem is nevezte inkognitónak a módszert, csupán leírta a procedúrát.

A 18. században az inkognitó más és több, mint egy másik névnek a felvétele. Volker Barth, aki egész monográfiát szánt a témának,¹⁰ a „feltüntetett identitással való kidolgozott játéknak” nevezi, amely mögött egy másik identitás áll, amit szabad, sőt kíváncsi is felismerni. A kontextus klasszikus esetben az utazás. Államfők vagy magas rangú állami hivatalnokok esetében az inkognitó rituáléja az előírt szertartások lerövidítését, egyszerűsítését teszi lehetővé, lehetséges bizonyalmat, konfliktust küszöböl ki.¹¹ Az inkognitóban utazó azzal, hogy kerülte az udvari szertartást, kvázi indirekt módon elismerte és megerősítette azt.¹² Ezenkívül a meglátogatottnak általában tudtára adták, hogy ki keresi fel, később a hírlapok is jelezték az X. Y. neve alatt utazó Z. úr érkezését. Nem egyszerűen más identitásról volt tehát szó, hanem az identitásokkal való játékról, a színlelt maszkírozásról és a valódi azonosságnak a felfedeztetéséről. A 18. század második felében az inkognitó végül belekerült az első nagy lexikonokba, mint a *Zedlerbe* vagy a francia *Encyclopédie*-be is. Akkor azonban, és később még jobban, el is mosódott a jelentése, és a közönség szemében más névnek a felvételére redukálódott.

Ebben a régebbi értelemben Hoffmannsegg tehát már nem inkognitóban utazott. Nem is volt államfő vagy diplomata. Egyébként nem is volt régi grófi család sarja. Édesapja, aki a drezdai *Grünes Gewölbe* nevű művészeti gyűjtemények felügyelője volt, szolgálatai elismeréseként, nem sokkal korai halála előtt, 1778-ben kapta meg a grófi címet. Innen nézve tehát a viszonylag újdonsült főúr „Dr. Wallo”-ként inkább egy számára az egyetemi éveiből ismerős típusnak az identitásával játszott. Bizonyos alkalmakra, mint például a *Grand Tour* alkalmára, a szűkebben vett inkognitó használata a magánszemélyként utazó főúrnál és nemeseknél is elterjedt.¹³ Ebben a tágabb értelemben tehát, a formális elismerés hiánya ellenére, mégis inkognitónak és ezzel egy nagyon is hagyományos rendi szokás alkalmazásának tekinthető Hoffmannsegg eljárása. Végző soron pedig Pécssett egyébként nem is maga az inkognitó, hanem annak a formalitásnak az elmulasztása okozta a problémát, hogy Bécsben nem ment el a magyar kancelláriára, illetve a szász követhoz.¹⁴

¹⁰ Barth 2013.

¹¹ Nagyán tanulságos e tekintetben I. Péter orosz cár inkognitója (Barth 2013: 110–131.).

¹² Barth 2013: 149.

¹³ Uo. 172–175.

¹⁴ Hoffmannsegg 1800: 47–48.; 1887: 21–22.

Kit látott az utazó saját szemszögéből, és miként jelent meg ő maga a helyiek szemében? Kinek kivel volt szabad érintkeznie? Ki kinek a határait lépte át? Ki indulópontként és illusztratív példaként mutatom meg, hogyan írta le első érintkezését az alispánnal. A helyszín az alispán városi háza, ahol néhány más úr is jelen volt. A kor körülményei miatt az utazó azonnal francia kémként vagy jakobinus felforgatóként került gyanúba. Emiatt arra kényszerült, hogy feltárja, éspedig meggyőző módon valódi kilétét és céljait.

„A csoportban volt egy bizonyos udvari tanácsos is, a ki *a legjobban*, sőt *tökéletesen* beszélt németül, míg a többiek leginkább latinul beszéltek velem, egymás között pedig latinul vagy magyarul. Az *legtöbbet foglalkozott az ügyemmel*, egyedül is sokáig beszélt velem, benne egy őszintén gondolkozó szellemet tanultam ismerni. Úgy vettem ki, hogy neki itt nincsen döntő szava, mégis ő az egyik legfontosabb személy. Ezt és az alispánt, *aki szintén elég méltányosan beszélt*, kértem fel egy kis magántársalgásra. Feltártam nekik valódi nevemet és állásomat, valamint ezen esetemnek okait, szóval az egész ügyet. Nagy előnyömre szolgált ez, mert sokkal nagyobb megkülönböztetéssel bántak ezután velem, mint eddig [...]”¹⁵

A következő napon „(d)él előtt a táblabírák egyike, a *judex nobilium*, akit a *ne-mesek bírájának neveznek*, magán-szobájában *négyszemközt nagyon*”¹⁶ kíméletesen és udvariasan kihallgatott és vallomásaimat latin nyelven papírra tette”. A következő bírósági tárgyaláson, a megyeházán „(g)yűjteményeimet nagyon kíváncsian és tetszéssel nézték át az urak, a többi is igen kíméletesen, mert jól látják, hogy kivel van dolguk. [...] Az urak ismét igen kegyesek voltak, biztosítottak, hogy helyzetemet minden lehető módon meg fogják könnyíteni, előkelő házakhoz fog-nak vezetni stb.”¹⁷

A tapintat, az udvariasság, a distinkció, az előzékenység tehát az, amit elismer beszélgetőpartnereinél. Továbbá a tudást, a széles körű ismereteket értékeli. Megbecsüli, hogy „nagyon tapintatosan és udvariasan” hallgatják ki, egyedül, az alispán hivatali szobájában, tehát nem nyilvánosan, mint a „tolvajokat, cigányokat, gyanús egyéneket”,¹⁸ akikkel szintén foglalkozott a megyei bíróság. Majd a gyűjteménye is kellő figyelmet és megbecsülést kelt. Műveltségük, társasági tehetségük

¹⁵ Hoffmannsegg 1887: 27–28. Dőlt betűvel kiemelve a helyek, ahol Berkeszi fordítása kihagyott részeket, vagy félreértelmezte Hoffmannsegg szavait. Az udvari tanácsos nem „még a legjobban”, hanem „egyáltalán a legjobban” beszélt németül, nemcsak „egész jól”, hanem „vollkommen gut”, tehát „tökéletesen” stb. A megjegyzés az alispánról kimaradt a fordításban. Az adott kontextusban ezek az apróságok fontosak.

¹⁶ A dőlttel szedett szavak kimaradtak a fordításból.

¹⁷ Hoffmannsegg 1887: 29–30.

¹⁸ Hoffmannsegg 1887: 29.

alapján ítélte meg vendéglátóit. *Artigkeit* (illemtudás), *Aufrichtigkeit* (őszinteség, nyíltság), *Verbindlichkeit* (elkötelezettség), *Ehrlichkeit* (őszinteség, egyenesség), *Freundschaftlichkeit* (barátságosság) és más minőségek azok, amelyeket becsült. Mellettük állnak a „*Theilnehmung, richtiges Gefühl und passende Beurtheilung*” (együttérzés, igaz érzés, megfelelő ítélet),¹⁹ a férfiak esetében éppúgy, mint a nők-nél. Czinderynéről például ezt írja: „Ez egy teljesen nagyvilági úrnő; eszes és tág ismeretei vannak még az irodalom és a nyelvészet terén is. Valóban nagyon művelt társalgási hang dívik ezen házban, mivel itt csak válogatott társaság szokott megfordulni s ki-ki tetszése szerint mulat.” Illetve: „Nemcsak nyitott házat vezet”; van egy „kicsiny, de kedves és hozzá eléggé értékes könyvtára” is. Emellett a sakkhöz is „igen ért”, „igen jól táncol”.²⁰ Petőnéről jegyzi meg: „Ez a személy egy kissé finomabb neveléssel, de a mit jó társaságban könnyen elsajátíthat, akárhol feltűnést kelthetne. (De így is igen kellemes személy.)” Továbbá „igen kellemesen” énekel. „Nagyon sokat *beszélgettem a két hölgygel, rólam is, helyzetemről, betegségeimről, kedvetlenségeimről stb. és annyi részvétet, jó érzést, helyes ítéletet találtam bennük*, hogy gyakran kívánnék ilyen társaságot.”²¹

Összességében az, amit becsült a pécsi társágában, a művelt eszmecsere, a kellemes művelt beszélgetések, bizonyos formák ismerete volt, valamint az olvasottság, a zenei műveltség; végül pedig a többnyelvűség, ami részben a sajátja is volt. Gyakran a franciát, néha az olaszt is használhatta a társaságban. Különösen nagy benyomást tett rá Koller kanonok, mert a helyi viszonyokhoz képest is kivételesen sok nyelvet tudott – magyarul, németül, latinul, franciául, szlovákul (vagy egyéb szláv nyelven), „rácul” is beszélt –, de „(e) nyelveket itt mind beszélnek s gyakran egy ebéd alatt három, sőt négy nyelven társalognak egyszerre.”²² Később, a határ-őrségben a magasabb tisztek előzékeny társadalmi viselkedési formái mellett azok széles látókörét is nagyra becsülte.²³

Ezek a minőségek éppen egy már nemcsak a rendi pozíciók alapján ítélő, hanem ízlés és műveltség szerint mérő és a körükhöz tartozást konstatáló társaság kritériumai – amelyek alapján vendéglátóit megítélte.

¹⁹ Hoffmannsegg 1800: 74.

²⁰ Hoffmannsegg 1887: 36, 37.

²¹ Hoffmannsegg 1800: 74.; 1887: 43.

²² Hoffmannsegg 1800: 90.; 1887: 55.

²³ Pl. Hoffmannsegg 1887: 115.

A „megyei urakkal” és családjaikkal érintkezett. Ezekhez tartozott mindenekelőtt Petrovsky Zsigmond alispán,²⁴ Petheő Imre főjegyző,²⁵ Szili Gáspár másodalispán,²⁶ Gaszner aljegyző²⁷ és a „*Damen von Dinstinktion*” között elsősorban Petrovskyné, Petheóné, özvegy Czinderyné,²⁸ Czinderyné édesanya, Wächtlerné, és valószínűleg jobaházi Döry Ignácné Bruckentheiss Tekla.²⁹ Mellettük szerepeltek Koller József kanonok, Delling professzor³⁰ és „Hofrat d’Elvaux”, aki a megyegyűlésen is oly megértően segített. Később, valószínűleg második helyi tartózkodása alatt, gróf Eszterházy püspökkel is megismerkedett, akit Mehadiában, a fürdőben már „méltóságos barátom”-nak nevezett.³¹

Koller kanonok, akinek a tudását – más kanonokokétól eltérően – Hoffmannsegg különösen nagyra becsülte, többek közt a Klimó püspök által alapított könyvtárat vezette, és régészként, még Hoffmannsegg érkezése előtt, felfedezte és elsőként le is írta az ókeresztény Péter-Pál sírkamrát.³² Johann Delling Münchenben született filozófus és a pécsi akadémia bölcselettanára volt. Később Kant filozófiai rendszerének tanítása miatt távolították el ebből az állásából.³³ D’Ellevaux Fülöp Károly vagy Philipp v. Ellevaux³⁴ kamarai adminisztrátor és mint ilyen a pécsváradi kerület irányítója volt 1793-ig. Az új nemesek egyike.³⁵

²⁴ Ódor 1995: 32. Petrovsky ott másodalispánként szerepel a levelekben nem említett Kadajcsy Antal alispán mellett.

²⁵ Ódor 1995: 32.

²⁶ Uo.

²⁷ Gaszner nem szerepel Ódor Imre összeállításában. Köszönöm Schmelczér-Pohánka Éva pécsi egyetemi főkönyvtárosnak és Borsy Juditnak, a MOL Baranya Megyei Levéltár főlevéltárosának, hogy utánajártak a hiányzó személyek adatainak.

²⁸ Ódor 1995: 34.; feltehetőleg az 1792-ben elhunyt Czindery Rókus táblabíró felesége.

²⁹ Lásd: <https://macse.hu/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=27290> – letöltés: 2020. szeptember 6. Ez azzal egyezne meg, hogy Hoffmannsegg szerint Döryné „szintén német nő” (Hoffmannsegg 1800: 71.). Egy Döry Ignác az adott időben a tartományi biztost (Palocsay Józsefet) helyettesítette. 1794-ben udvarnoki méltóságot kapott. Szintén Borsy Judit közlése, vö. 27. lj.

³⁰ Vele talán egy elírás miatt azonos „Professor Reding”.

³¹ Hoffmannsegg 1800: 189.; 1887: 123.

³² Boros 2003; továbbá: Fedeles 2011; Gózsy–Varga 2011.

³³ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> – letöltés: 2020. november 20.; Feichtinger 2010: 153–154.

³⁴ Nagy–Fetter 1979.

³⁵ Pohánka Éva szíves közlése (vö. 27. lj.). 1790-ben II. Lipóttól kapott magyar nemesi adománylevet, 1791-ben hirdették ki a megyében.

A dóm korabeli karmestere, a Csehországból származó zeneszerzőként is ismert Franz Krommer azonban nem keltette fel a gróf figyelmét.³⁶

Hoffmannseggnek rendi pozíciója – amit megfelelő habitusával is meggyőzően tudott képviselni – és műveltségi kvalifikációi révén is sikerült elfogadtatnia magát. A két koncepció nála és környezetében is egymás mellett érvényesült, a két oldal e tekintetben egymásra talált.³⁷ Titka feltárása után úgy fogalmazott, most „[e]gészen azon hangot használtam, a melyre jogosítva vagyok”. Hiszen most „tudják, kivel van dolguk”.³⁸ Az, amit a letartóztatása után, a bíróság elé vitele alatt zajló nyilvános megbámulása pillanatában fogalmaz meg magában, szintén mind a művelt kortárs lelki higiéniára való képességét, mind a rendi öntudatát – vagy legalább az állami rendszerekkel való rokonszenvét – demonstrálja.³⁹

A közvetítő eszköz az első pillanatban a szokásjog volt, ami szerint az előkelő idegent, akivel ráadásul előbb kicsit durvábban bántak, mint a helyzet tisztázása után szükséges lett volna, még a megyei bíróság tárgyalása előtt azonnal ebédre és délutáni társalgásra hívták. A legelején praktikusnak bizonyult, hogy maga is elég jól tudott latinul, hogy közreműködjön helyzete tisztázásában. Franciául, olaszul is tudott, ami a társas életben hasznos. A művelt utazó viszont, aki több nyelven beszélt, jó társalkodónak bizonyult, zenélni, táncolni, rajzolni tudott, jelenlétével kellemesen gazdagította a helyi társas életet. Így a továbbiakban is étkezésekre és társaságokba, kirándulásokra, táncmulatságokra hívták. Magától értődően tudott zenélni és zongorázni. Örömmel jegyezte meg, hogy vendéglátóinál különböző kották között „a legjobb Mozart és Pleil-féle szonáták és variációk” is voltak.⁴⁰ Rajzképessége, ami természettudományos munkájában is fontos volt, kapcsolatteremtő lehetőségnek is bizonyult.

³⁶ 1790 és 1795 között volt karmester és a kórus vezetője. (Wurzbach 1865.) Krommer Czinderynének dedikálta három vonóskonzertjét. (Trois Quatuors pour deux Violons, Viola et Violoncelle, composés et dédiés à Madame Julie de Czindery, née Waechtler – Faksimile: Vienna: Au Magasin de l'imprimerie chimique I. R. priv sur le Graben, PN 160 [c1805]).

³⁷ Brandt 2016.

³⁸ Hoffmannsegg 1887: 26, 30.

³⁹ Hoffmannsegg 1800: 53–54. Egy pár megjegyzés Berkeszinél kimaradt, vagy rövidebben van összefoglalva.

⁴⁰ Hoffmannsegg 1887: 37.

Hiányosságok, hiányok, el nem fogadható határátlépések mind a két oldalon

Adott esetben hiányosságoknak számított Hoffmannsegg szemében például a hangszerekre fordított kevés figyelem. „...az alispán elvezetett fivéréhez, hol [...] (m)ég zongoráznom is kellett, de a zongora aligha ötven év óta új *plektronnal el látva* és hangolva volt; *disszonanciát* eleget vettem ki belőle, *de feloldani ezeket a legnagyobb fáradtsággal sem bírtam.*”⁴¹

Épp ugyanígy sajnálta a tudományos ismeretek hiányát. Néha úgy közölt ilyesmit, hogy másoknak az ítéleteként állította be. Delling professzort említi például: az „keresett fel néhányszor és tudományos beszélgetésekkel igen kellemesen mulattatott, de nagyon panaszkodott, hogy a tudománynak itt nem sok kedvelője akad.”⁴² Vagy a papi rendet illetően a már említett Koller kanonok kapcsán: „Az itteni papok között csak egyetlen egy van, a ki kellemes háztartást vezet: Koller kanonok ez, egy okos, tanult férfiú, a minő akárhol is megbecsülendő, kivált itt, hol az ellenkezőnek annyi példáját láthatni.”⁴³

A helyi társaság öltözködése, az előkelőké is, Hofmannsegg számára minden kérdés felett állt. Ez az idegen ország sajátosságaihoz tartozott, amelyeket érdeklődéssel és esztétikai örömmel, részletesen írt le. Ilyen, neki sajátosnak tűnő jelenségeket is bemutat például: „Ma Damendiner volt. Nekem feltűnt, hogy a házi gazda és két előkelő úr még a dolmányát is levetette és ingujjban ebédeltek.”⁴⁴

Egyes megjegyzései viszont, amelyek táncmulatságokra, például egyes nagyon széles közönséget befogadó vidéki rendezvényekre vonatkoznak, azt mutatják, hogy számára is létezett egy alsó határvonal, amelyen túl kommunikált, információkat kért és kapott ugyan, de a szorosabb érintkezést, a szűkebb társasági együttlétet már nem tartotta helyénvalónak. A magyar vidéki társaság egyes multságai ezek szerint nyitottabbak voltak, mint ami az ő ízlése szerint jó lett volna.⁴⁵

„Körülbelől százan voltak ott, de mindenféle rendű és rangúak mivel a bál nyilvános volt. Nekem úgy tetszett, hogy még a legalantasabb kézmíves-osztály is képviselve volt. [...] Némelyek valczert táncoltak, mások meg fel-alá

⁴¹ Hoffmannsegg 1800: 55–56.

⁴² Hoffmannsegg 1887: 44.

⁴³ Hoffmannsegg 1887: 55.

⁴⁴ Hoffmannsegg 1887: 44.

⁴⁵ Hoffmannsegg 1887: 40–41.

sétáltak, a mi igen rendetlenül vette ki magát. A zene üteme igen gyors volt, a tánczosok vadul lejtettek. Ily módon elveszti e táncz ama kis gráciát is, a melylyel lassúbb mozgás mellett még bír.”⁴⁶

A pesti bálokon viszont a kevés táncismeret szúr neki szemet. Neki ez „kicsit közönséges”, és a „közönséges népnek nagy tömegére” vezethető vissza, ami „a finomabb emberek közé keveredik” úgy, hogy nem lehet „kultivált módon mulatni”.⁴⁷

Voltak azonban komolyabb eltérések is. Néha a gróf szabadabban ítélkezett, mint magyar környezete. Ahogyan később Maria-Theresiapolból írt, egy polgári rendű személlyel való baráti érintkezése a pécsi nemesi környezet meg nem értésére is talált:

„Emlékezel még ama katonatiszt feleségére, kinek férje Pécsre van vezényelve, s a kiket én legkedvesebb ismerőim közé sorozok. E nő ide való s atyja itt jómódú kötélverő. Ez emberekkel való barátságos viszonyom a pécsi nemesek között, az asszony polgári származása miatt, bizonyos kötekedésre adott alkalmat. De mivel e nő – mint akármelyik úrhölgy is – művelt, mindez előttem nevetségesnek tűnt fel.”⁴⁸

Itt tehát feltételezhetjük, hogy az utazó inkább a műveltségi kvalifikációra helyezte a hangsúlyt, mint pécsi ismerősei, akik ezek szerint inkább a rendi minősítést várták el. Az is lehet, hogy a tény, hogy a hölgy katonatiszt felesége volt, az ő szemében szintén pótolta valamit abból, amit a köznépi származása jelentett. Mivel ennek a határszemlének a kiindulópontja maga az utazónak a beszámolója, itt az interpretáció határa tűnik fel.

Azzal, hogy bizonyos szint alatt a szorosabb társasági együttlétet nem tartotta helyénvalónak, nem állt ellentétben, hogy igenis érdekelte a paraszti életmód, táplálkozás, ruházat stb., és ha utazás közben praktikusnak tűnt, át is vett egyes megoldásokat. Nemcsak a paprika használatát preparált rovarai hangyák elleni védelmére, hanem a hosszú, bő nadrag viselését is.

Összegezve tehát az állapítható meg, hogy a rendi határokat átlépő társasági formák és értelmezési keretek mind a két oldalon megvoltak, az ízlés, a műveltség kritériumai ebben a konkrét helyzetben is mind az odatartozást, mind a formális rendi határok átlépését tették lehetővé – eltérő flexibilitással mind a két oldalon.

⁴⁶ Hoffmannsegg 1887: 40.

⁴⁷ Hoffmannsegg 1887: 81.

⁴⁸ Hoffmannsegg 1887: 87.

Az utazó grófi rangja nyilván a rendi kvalifikáció meglétét jelentette, műveltségi jellemzői azonban mind problematikus inkognitója ellenére, mind az egyes konkrét helyzetekben az elfogadását lényegesen segítették. A helyi társadalom megítélése az ő oldaláról főleg a másik műveltsége alapján történt. E tekintetben az német utazó még jobban értékelte a műveltség kritériumát, mint a helyiek. Más eltérések a két ország bevett társasági, érintkezési gyakorlatának a részleteit érintik. Mindez nem jelenti, hogy az utazó csupán rendi származással bíró, egyébként pedig tisztán polgári habitusú egyén lett volna – a rendi ranggal való visszaélés lehetőségeit is bőven és bevallva használta, üzleti érdekből is.⁴⁹

Források

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1800: *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen*. Görlitz.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1887: *Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben*. (Ford. és bev. Berkeszi István.) Budapest.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von 1798–1800 ? [Hofmannseg]: Auszug einiger Briefe aus Dover, Calais, Paris, Bajonne, Madrid und Lissabon. *Lausizische Monatsschrift*. Görlitz (1798) I, 2., 361–373.; Fortsetzung der Briefe des Hr. Grafen von Hofmannsegg. *Ebd.*, (1798) II, 7., 11–99.; *Ebd.* (1799) I, 5., 257–266.; *Neue Lausizische Monatsschrift*. Herausgegeben von der Oberlausizischen Gesellschaft der Wissenschaften. Görlitz (1800) I, 1., 84–103.; *Ebd.*, (1800) II, 6., 293–298.

Hoffmannsegg, Johann Centurius von / Link, H[einrich] F[riedrich] 1809–20: *Flore portugaise ou description de toutes les plantes qui croissent naturellement en Portugal ...* Berlin.

⁴⁹ A szigorú takarékoság, amiről – főleg úti kiadásai és szállodaköltségei kapcsán – újra és újra bizonytságot tesz, szépen összetalálkozott a paraszti forsponttal való visszaéléssel. Azt pedig magyar kapcsolatai a bánsági határőrség felé neki már fel is ajánlották. Az utóbbi eljárását a fent problematizált polgári inkognitó mulatságos kiegészítésének is lehet tekinteni. Lásd: Hoffmannsegg 1887: 100.

Hivatkozott irodalom

- Ananieva, Anna 2016: Medien und Praktiken der eleganten Welt. Annäherungen an einen urbanen Lebensentwurf des 19. Jahrhunderts. In: Dies (Hg.): *Zirkulation von Nachrichten und Waren: Stadtleben, Medien und Konsum im 19. Jahrhundert*. Tübingen. (<http://dx.doi.org/10.15496/publikation-12233>)
- Barth, Volker 2013: *Inkognito: Geschichte eines Zeremoniells*. München. (<https://doi.org/10.1524/9783486755343>)
- Blänkner, Reinhard/ Paul, Ina Ulrike 2009: „Neuständische Gesellschaft” – Europäische Gesellschaft im globalen Kontext (1750-1830/40). In: Martin Jehne (Hg.): *Ungleichheiten*. 47. *Deutscher Historikertag in Dresden 2008. Berichtsband*. Göttingen, 218–222.
- Blänkner, Reinhard 2009: Salons und Musenhöfe. Neuständische Geselligkeit in Berlin und in der Mark Brandenburg um 1800. Ein Forschungsumriss. In: Reinhard Blänkner – Wolfgang de Bruyn (Hgg.): *Salons und Musenhöfe – Neuständische Geselligkeit in Berlin und in der Mark Brandenburg um 1800*. Hannover, 11–34.
- Boros László 2003: Adalékok Nagymányai Koller József pályaképéhez. In: Font Márta – Vargha Dezső (szerk.): *Koller József emlékkonferencia (2002. október 24–25.) Válogatott előadásai. (Tanulmányok Pécs történetéből 13.)*. Pécs, 55–61.
- Brandt, Juliane 2010: Fünfkirchen mit den Augen des reisenden Naturforschers. In: Dies./ Johann Habel: *Eine Reise in das alte Fünfkirchen. Die europäische Kulturhauptstadt Pécs in deutschen Quellen*. München, 13–19.
- Brandt, Juliane 2016: Die Reise des Grafen von H. Beobachtungen und Fragen angesichts einer Randfigur. In: Anna Ananieva (Hg.): *Zirkulation von Nachrichten und Waren: Stadtleben, Medien und Konsum im 19. Jahrhundert*. Tübingen. (<http://dx.doi.org/10.15496/publikation-12233>)
- Eckert, Carsten 2010: Blüten, Kerfe und Brasiliens Schätze – Graf von Hoffmannsegg als Museumsgründer. In: Ferdinand Damaschun (Hg.): *Klasse, Ordnung, Art: 200 Jahre Museum für Naturkunde*. Rangsdorf, 112–115.
- Fedeles Tamás 2011: A pécsi káptalan és tagjai Klimó püspök idejében. *Jelenkor* (54.) 5. 515–523.
- Feichtinger, Johannes 2010: Wissenschaft als reflexives Projekt. Bielefeld. (<https://doi.org/10.1515/transcript.9783839415238>)

IV. TÁRSADALMI HATÁROK MEGVONÁSA ÉS ÁTLÉPÉSE

- Gözszy Zoltán – Varga Szabolcs 2011: Papi műveltség a pécsi egyházmegyében a 18. század első felében. *Jelenkor* (54.) 5. 509–515.
- Hermannstädter, Anita 2002: Brasilien – Land der Zukunft. In: Dies. (Hg.): *Deutsche am Amazonas – Forscher oder Abenteurer? Expeditionen in Brasilien 1800 bis 1914*. Berlin, 26–43.
- Kneschke, Ernst Heinrich 1863: Hofmann v. Hoffmannsegg, Grafen. In: Ders. (Hg.): *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*. 4. Bd. Leipzig.
- Lichtenstein, [Martin Hinrich] 1856: Johannes Centurius Graf v. Hoffmannsegg. In: Elfriede von Mühlendfels (Hg.): *Dresdner Album*. 2. Aufl. Berlin, 24–44.
- List, Annegret 2000: Ein Naturforscher als Schlossherr. Biografische Notizen zu Johann Centurius Reichsgraf von Hoffmannsegg (1766–1849). In: *Jahrbuch der Staatlichen Schlösser, Burgen und Gärten Sachsen* (8.) 68–81.
- Nagy Lajos – Fetter Antal 1979: Régi magánkutak Pécsen. In: Szita László (szerk.): *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1977*. Pécs, 325–391.
- Ódor Imre 1986: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya megyében. *Levéltári Szemle* (36.) 259–276.
- Ódor Imre 1995: A „hivatali elit” Baranya vármegyében 1711–1813. *Levéltári Szemle* (45.) 21–34.
- Poór János 1994: Gróf Hofmannsegg utazása a XVIII. század végi Magyarországon. *Budapesti Negyed* (4.) 2. (<https://epa.oszk.hu/00000/00003/00004/hofmann.htm> – letöltés 2020. szeptember 7.)
- R. 1850: Johann Centurius Graf von Hoffmannsegg. *Dresdner Journal und Anzeiger* 1850. január 6. 6. sz. 1–2.
- Tagungsbericht: Historikertag 2008: ‚Neuständische Gesellschaft’ – Europäische Geschichte im globalen Kontext (1750–1830/40), 30.09.2008 – 03.10.2008 Dresden. In: H-Soz-Kult (<http://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-2363> – letöltés: 2008. november 20.)
- Wurzbach, Constantin von 1865: Krommer, Franz. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 13. Theil. Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 251–253.